

ונשלמה פרים שפתינו

קחו עמכם דברים ושובו אל ה' אמרו אליו כל תשא עון וקח טוב ונשלמה פרים שפתינו: (הושע יד ג).¹

ויקרא רבה ז ג פרשת צו – התעסקות בדיני הקרבנות

ר' אחא בשם ר' חנינא בר פפא: שלא יהיו ישראל אומרים: לשעבר היינו מקריבין קרבנות ומתעסקין בהן. עכשיו שאין קרבנות מהו להתעסק בהם? אמר הקב"ה: הואיל ואתם מתעסקים בהם, מעלה אני עליכם כאילו אתם מקריבין אותן.²

תנחומא פרשת כי תבא סימן א – חביבה התפילה מכל הקרבנות

"היום הזה ה' אלהיך מצוך לעשות את החוקים האלה ואת המשפטים" (דברים כו טז). זה שאומר הכתוב: "בואו נשתחוה ונכרעה נברכה לפני ה' עושנו" (תהלים צה) - צפה משה ברוח הקודש וראה שבית המקדש עתיד ליחרב והפסוקים עתידין ליפסק, עמד והתקין לישראל שיהיו מתפללין שלושה פעמים בכל יום. לפי שחביב תפילה לפני הקב"ה מכל מעשים טובים ומכל הקרבנות.³

במדבר רבה פרשה יח סימן כא – תפילה אך גם תענית

"כל תשא עון וקח טוב ונשלמה פרים שפתינו" - אמרו ישראל: ריבוננו של עולם, בזמן שבית המקדש קיים, היינו מקריבים קרבן ומתכפר לנו. ועכשיו אין בידנו אלא תפילה. טו"ב - בגימטריא י"ז. תפילה י"ט ברכות, הוצא משם ברכת המינין שתקונה ביבנה ואת צמח דוד שתקנו אחריהן...⁴

¹ פסוק זה לקוח מפרשת התשובה של הנביא הושע "שובה ישראל" שאנו קוראים בשבת תשובה ויפה נדרש במקומות רבים על ערך התשובה. ראו למשל מסכת יומא פו ע"ב: "בוא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת בשר ודם. מדת בשר ודם, מקניט את חברו בדברים - ספק מתפייס הימנו ספק אין מתפייס הימנו. ואם מתפייס הימנו - ספק מתפייס בדברים ספק אין מתפייס בדברים. אבל הקב"ה, אדם עובר עבירה בסתר - מתפייס ממנו בדברים, שנאמר: קחו עמכם דברים ושובו אל ה'". "כי הדברים הם הווידוי" (מדרש אגדה (בבב) ויקרא פרק טז), ווידוי הוא כידוע מרכיב מרכזי בתהליך התשובה והבאת קרבן חטאת. "כי אין הקרבנות מועילות בלא ווידוי העוון" (רד"ק על הפסוק בהושע יד ג). אך הסיום: "ונשלמה פרים שפתינו" נדרש (גם) בפני עצמו על התפילה כתשלום לקרבן שאין לנו בימינו. ועל מוטיב זה תפילה כקרבן, ואולי גם תפילה כערך בפני עצמו, אנו מבקשים לדרוש בשבת זו הפותחת את ספר ויקרא. דברינו כאן הם המשך של דברינו [כאילו הקריב קרבן](#) בפרשה זו.

² ובהמשך המדרש שם דרשתו של רב הונא: "כי ממזרח שמש עד מבואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה" (מלאכי א יא) - וכי יש מנחה טהורה וקמיצה והקטרה בבבל? אלא אמר הקב"ה: הואיל ואתם מתעסקים בהם, כאילו אתם מקריבין קרבן. שמואל אמר: הגד את בית ישראל את הבית... צורת הבית ותכונתו... וישמרו את כל צורתו ואת כל חקתיו ועשו אותם (יחזקאל מג יא) - וכי יש צורת הבית עד עכשיו? אלא אמר הקב"ה: הואיל ואתם מתעסקים בו, כאילו אתם בונים אותו. אמר רבי אסי: מפני מה מתחילין לתינוקות בתורת כהנים ואין מתחילין בבראשית? אלא שהתינוקות טהורין והקרבנות טהורין, יבואו טהורין ויתעסקו בטהורים". וזו הסיבה לאמירת הקרבנות בתפילת שחרית (והספרדים גם במנחה), וקרבנות מוסף במוסף וסדר העבודה ביום הכיפורים וכו'. לימוד דיני הקרבנות ומשניות הדנות בקרבנות כמוהו כהקרבנות הקרבן (ולמוד מסכת מידות כנגד בניית הבית ושמירתו). וגם את אמרתו הידועה של רב אסי שמסבירה מדוע היו מתחילים בתשב"ר בספר ויקרא: "[יבואו טהורים ויתעסקו בטהורים](#)" (ראו דברינו בפרשת צו), יש להסביר על בסיס מוטיב זה, הכמיהה לחידוש סדר העבודה במקדש ושלא תשכח העבודה ודיניה. אבל אנחנו מחפשים תפילה ולא סדר אמירת משניות. לא לימוד הלכות הקרבנות טרום התפילה (או לאחר התפילה כמו פיטום הקטורת וכו'), אלא תפילה גופה - מה לה ולקרבנות. ראו דברינו [כאילו הקריב קרבן](#) בפרשה זו שם כבר הרחבנו בנושא לימוד דיני הקרבנות והתעסקות בקרבן במקום ההקרבה עצמה, והפעם אנחנו מחפשים את ערך התפילה.

³ זה בית אב למדרשים רבים שהתפילה היא תשלום קרבן ובפרט לאחר חורבן הבית. ראש לכולם הוא אולי פסיקתא דרב כהנא כד - שובה, שאמנם מתמקד במוטיב התשובה כפי שראינו זה עתה, אבל מסיים: "ונשלמה פרים שפתינו, א"ר אבהו: מי משלם אותם הפרים שהיינו מקריבים לפניך? - שפתינו, בתפילה שאנו מתפללים לפניך". ופירוש רש"י על הפסוק בהושע יד ג: "ונשלמה פרים - שהיה לנו להקריב לפניך נשלם אותם בריצוי דברי שפתינו". ראו גם שיר השירים רבה ה א: "אני ישנה ולבי ער... אני ישנה מן הקרבנות, ולבי ער לקריאת שמע ותפילה. אני ישנה מבית המקדש ולבי ער לבתי כנסיות ובתי מדרשות". והתוספת בתנחומא גם "מכל מעשים טובים" צריכה עיון. כיצד עדיפה התפילה מגמילות חסדים ומצדקה? למה בכלל ההשוואה הזו? תשובה חלקית אולי מצויה מהמילים "וקח טוב" שבפסוק. ראו פירוש רבינו יונה למשלי טז הערה 9 בדיון על התפילה שהיא "מעיקרי התשובה", כשהוא מדגיש גם את "וקח טוב" שבפסוק: "קחו עמכם דברים - זה ענין הוידוי. אמרו אליו כל תשא עון וקח טוב" - זה ענין התפילה. ופירוש 'וקח טוב' - מעשה הטוב שעשינו". אולי זו הכוונה גם בתנחומא שהתפילה שבה בעקבות מעשים טובים היא שחביבה ורק היא יכולה להיות "תשלום פרים".

⁴ ושוב במדרש קדום יותר, שיר השירים רבה פרשה ד: "כחוט השני שפתותיך, זה לשון של זהורית, ומדברך נאווה, זה שעיר המשתלח. אמרו ישראל לפני הקב"ה: ריבוננו של עולם, אין לנו לשון זהורית ושעיר המשתלח! אמר להם: כחוט השני שפתותיך - רחישת פיך חביבה עלי כחוט השני של זהורית, ר' אבהו אמר עלה: ונשלמה פרים שפתינו - מה נשלם תחת פרים שפתינו? - ונשלמה פרים שפתינו. ומדברך נאווה, מדברך יאי, מדברתיך יאיא". גם כאן עדיין התפילה היא תשלום קרבן - חלופה לקרבנות ולעבודת בית המקדש, ובפרט תפילת שמונה עשרה שחטיבה שלימה של ברכות בה - מהעשירית על קיבוץ גלויות ועד החמש עשרה צמח דוד - מבטאת את רחשי הלב והציפייה לגאולה שלאחר החורבן. ראו דברינו [תפילת שמונה עשרה](#) בפרשת פקודי. שם ראינו רמזים לכך שאולי תפילת שמונה עשרה הייתה קדומה יותר ואף נהגה כבר בפני הבית, כפי שאולי ניתן לחשוב גם ממדרש זה. אך בפשטות, נתקנה תפילת שמונה עשרה - שהיא סתם "תפילה" בלשון חז"ל - ביבנה אחרי חורבן הבית, והיא תשלום הקרבנות ועבודת

אמרו ישראל: כשבית המקדש קיים, היינו מקטירים חלבים ואמורין ומתכפרין, ועכשיו הרי חלבנו ודמינו ונפשותינו. יהי רצון מלפניך שתהא כפרה עלינו: "ונשלמה פרים שפתינו".⁵

מסכת ברכות דף כו עמוד א – התפילה (צלותא) היא רחמים

איבעיא להו: טעה ולא התפלל מנחה, מהו שיתפלל ערבית שתיים? אם תמצא לומר טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים - משום דחד יומא הוא, דכתיב: "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד", אבל הכא - תפילה במקום קרבן היא, וכיון דעבר יומו בטל קרבנו;⁶ או דילמא, כיון דצלותא רחמי היא - כל אימת דבעי מצלי ואזיל?⁷ - תא שמע: דאמר רב הונא בר יהודה אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן: טעה ולא התפלל מנחה - מתפלל ערבית שתיים, ואין בזה משום דעבר יומו בטל קרבנו.⁸

פירוש המשנה לרמב"ם מסכת תענית פרק ד – המעמדות בזמן המקדש

אנשי מעמד הם שלוחי כל ישראל והיתה כונתם ומטרתם ההתעסקות בעבודה ותפילה ואינם עוסקין בעסקי עצמן, ותהיה דעתם ומחשבתם בקרבנות.⁹

מסכת סוכה דף נג עמוד א – בתי מדרש ובתי כנסת בזמן המקדש

תניא, אמר רבי יהושע בן חנניה: כשהיינו שמחים שמחת בית השואבה לא ראינו שינה בעינינו. כיצד? שעה ראשונה - תמיד של שחר, משם - לתפילה, משם - לקרבן מוסף, משם - לתפילת המוספין, משם - לבית המדרש, משם - לאכילה ושתייה, משם - לתפילת המנחה, משם לתמיד של בין הערבים, מכאן ואילך - לשמחת בית השואבה.¹⁰

המקדש. ואגב אורחא למדנו שתפילת שמונה עשרה הייתה במקור תפילת שבע עשרה. ברכת המינים ("ולמלשינים אל תהי תקווה") נתווספה מאוחר יותר (ראו גמרא ברכות כח ע"ב) וברכת צמח דוד עבדך הייתה במקור בתוך ברכת בנין ירושלים (תוספתא ברכות פרק ג הלכה כה). והיום היא תשע עשרה ולעתים גם יותר כגון בתעניות. וזה נושא מעניין שלא חקרנוהו עד סופו ונשמח להוסיף עליו לקח ולהחכים בו משואבי המים.

⁵ כאן מתווספים הצום והעינוי שמדמים את החלבים והדמים שהיו קרבים ע"ג המזבח למוטיב התפילה – רחישת השפתיים. נראה שמדרש מאוחר זה ודומיו, עומדים כתריס מפני הדרשות שכבר ראינו לעיל (ועוד נראה להלן) בשבח הווידי ורחישת השפתיים בתחליף לעבודת המקדש. אולי גם בקשו להעלות את זכר המקדש. רחישת השפתיים היא טובה וחשובה, אבל טובה ממנה רחישת המלווה גם בחישה (תחושה) פיסית. לווידי צריך שיתווסף מעשה. ראו זוהר כרך ב (שמות) פרשת שמות דף כ עמוד ב: "רבי אלעזר כד הוה יתיב בתעניתא הוה מצלי ואמר: גלוי וידוע לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שהקרבת לפניך חלבי ודמי והרתחתי אותם בחמימות חולשת גופי. יהי רצון מלפניך שיהא הריח העולה מפי בשעה זו כריח העולה מהקרבן באש המזבח ותרצני. נמצא שאדם הוא מקריב בתעניתו החלב והדם (והאש) והריח שעולה מפי הוא מזבח כפרה ולפיכך תקנו התפילה במקום הקרבן ובלבד שיתכוין למה דאמרן". העיקר הוא המאמץ הגופני שמדמה את הקרבן האמיתי (שמדמה את הקרבן שאולי האדם היה צריך לתת מעצמו הוא). האם זה ערכה של התפילה, כמשנית ותחליף לקרבן?

⁶ אפשרות אחת היא לומר שמי ששכח להתפלל מנחה, לא יכול להשלימה בתפילה כפולה של ערבית הסמוכה לה, ראשית משום שזה מיום ליום אחר. שנית, בקרבנות אין השלמה, לפי הכלל: עבר זמנו (יומו) – בטל קרבנו. ואנו נוסף שלישיית ורביעית (שהן אחת) שתפילת ערבית היא לשיטות מסוימות רשות – לא הייתה עבודת קרבנות בבית המקדש בלילה חוץ מהקטרת חלבים ואמורים של קרבנות שהוקרבו ביום.

⁷ אפשרות שנייה היא לומר שתפילה היא בקשת רחמים ואין לה זמן שכן "כולי יומא מצי ואזיל" כמו שאומרת הגמרא שם. ואולי גם כשיטת ר' יוחנן: "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו ... שאין תפילה מפסדת" (ירושלמי מסכת ברכות פרק א הלכה א). ראו דברינו [ולואי ויתפלל אדם כל היום](#) בדפים המיוחדים.

⁸ ואכן זו מסקנת הגמרא, כאפשרות השנייה והרי לנו מעלה גדולה של התפילה על הקרבנות שאין היא מפסדת ויש לה תשלומים. לכך יש לצרף סדרה ארוכה של מדרשים הדנים במעלת התפילה על הקרבנות, מה שכבר ראינו בעצם בסוף מדרש תנחומא כי תבוא לעיל: "שחביב תפילה לפני הקב"ה מכל מעשים טובים ומכל הקרבנות". לכך מצטרפים, ברכות לב ע"ב: "אמר רבי אלעזר: גדולה תפילה יותר מן הקרבנות, שנאמר: למה לי רוב זבחיכם (ישעיהו א טו), וכתבי, ובפרשכם כפיכם". ומדרש שמואל (בבב) פרשה א: "רבי אבא בר מדיא בשם ר' יצחק: התפילה גדולה מן הקרבנות, דכתיב: להשתחות ואחר כך ולזבוח". ומדרש תנחומא פרשת וירא סימן א: "אמר להן הקב"ה לישראל: הוּו זהירין בתפילה שאין מדה אחרת יפה הימנה והיא גדולה מכל הקרבנות, שנאמר למה לי רוב זבחיכם". אז מה קבלנו כאן? תחילה, תפילה כתחליף לקרבנות והתעסקות בהם וכעת גדולה מהם? מה גרם למהפך? אולי נלך אחורה בציר הזמן ונמצא תשובה.

⁹ אם נלך אחורה בציר הזמן ונחפש את התפילה לפני חורבן הבית, תחנה ראשונה היא אנשי המעמד, היינו אנשי המחוז של משמרות הכהונה והלוויה שהגיע תורם לשרת בבית המקדש (24 משמרות היו). אלה היו עוסקים בתורה ובתפילה ותענית בזמן שניצגיגהם שרתו בקודש (חלקם עלו לירושלים וחלקם נשארו בעירם ונאספו להתפלל שם). ראו כל העניין במסכת תענית פרק ד וכן [באנציקלופדיה דעת](#) וכמו כן דברינו [משמרות ומעמדות](#) בפרשת פנחס. כאן מדגיש הרמב"ם את התפילה דווקא, לא את לימוד התורה והתענית, אבל כל כולה במחשבה על הקרבנות. עדיין אין זו התפילה שאנו מחפשים שגדולה וחשובה מכל הקרבנות.

¹⁰ ובנוסף תוספתא מסכת סוכה פרק ד הלכה ה: "אמר ר' יהושע בן חנניה: כל ימי שמחת בית השואבה לא היינו רואין שינה. משכימין אנו לתמיד של שחר, משם לבית הכנסת, משם למוספין, משם לאכילה ושתייה, ומשם לבית המדרש, משם לתמיד של בין הערבים, משם לשמחת בית השואבה". הרי לנו לא רק תפילות בזמן המקדש וכמלווה לקרבנות, אלא גם קיומו של מוסד בית הכנסת עוד בתקופת הבית. שים לב להפרדה בין תמיד של שחר ותפילת שחרית ובין תפילת מנחה ותמיד של בין הערבים – מתפללים בבית הכנסת ורצים למקדש לחזות בהקרבן קרבן התמיד. שימו גם לב להיעדר תפילת ערבית שבעצם יכולה הייתה להתמוזג יפה עם שמחת בית השואבה. וכבר עמדנו על מקור זה בדברינו [שמחת בית השואבה](#) בחג הסוכות.

מדרש תנחומא פרשת צו סימן ו – תפילה היא הקרבן הביסי ביותר

"אם על תודה יקריבנו והקריב", ראה היאך הקב"ה סולח לעונותיהם של ישראל. ראה מה היו מקריבין להקב"ה "והקריב על זבח התודה". אלא אמר הקב"ה: מי שיש לו פר יביא פר, מי שיש לו איל יביא איל, ומי שיש לו שה יביא שה, ומי שיש לו יונה יביא יונה. ומי שאין לו אחד מכל אלו, יביא סולת. ומי שאין לו סולת ולא כלום, יביא דברים, שנאמר: "קחו עמכם דברים ושובו אל ה'". ותאמר שהוא מקובל? אמר הקב"ה: הן, "ונשלמה פרים שפתינו".... לפי שאין חשוב לפני הקב"ה יותר מן הודייה, לכך נאמר: אם על תודה יקריבנו...¹¹

גמרא ברכות כו"ב – יסוד התפילה באבות או בקרבנות

רבי יוסי ברבי חנינא אמר: תפילות אבות תקנום; רבי יהושע בן לוי אמר: תפילות כנגד תמידין תקנום. תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא: אברהם תקן תפילת שחרית, שנאמר: "וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם" (בראשית יט כז), ואין עמידה אלא תפילה, שנאמר: "ויעמד פינחס ויפלל" (תהלים קו ל). יצחק תקן תפילת מנחה, שנאמר: "ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב" (בראשית כד סג) ואין שיחה אלא תפילה, שנאמר: "תפילה לפני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו" (תהלים קב א). יעקב תקן תפילת ערבית, שנאמר: "ויפגע במקום וילן שם" (בראשית כח יא), ואין פגיעה אלא תפילה, שנאמר: "ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפילה ואל תפגע ביי" (ירמיהו ז טז).¹²

ותניא כוותיה דרבי יהושע בן לוי: "מפני מה אמרו תפילת השחר עד חצות – שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד חצות... ומפני מה אמרו תפילת המנחה עד הערב – שהרי תמיד של בין הערביים קרב והולך עד הערב... אמר לך רבי יוסי ברבי חנינא: לעולם אימא לך תפילות אבות תקנום ואסמכינהו רבנן אקרבנות. דאי לא תימא הכי – תפילת מוסף לרבי יוסי ברבי חנינא מאן תקנה?¹³ אלא: תפילות אבות תקנום, ואסמכינהו רבנן אקרבנות.¹⁴

¹¹ שלבנו כאן את הסימות מהמקבילה במדרש אגדה (בבב) פרשת צו. אין דבר חשוב יותר לפני הקב"ה מאשר היכולת להודות ולהתוודות – הדרשן משחק כאן בין הודיה (ווידי) לתודה. לעצם הדרשה, נראה שיש כאן עליית מדרגה, כבר בתוך המקדש עצמו. לא במעמד ולא בבית הכנסת – בזמנים בהם עוד עמד המקדש על מכונו. ראו איך בתורה, כולל פרשתנו, יש התחשבות במי שידו אינה משגת. אבל עדיין הקרבן הנמוך ביותר הוא שני תורים או מנחת עני. בא המדרש ומוסיף עוד דרגה – תפילה. ולפיכך הוא צריך להוסיף את השאלה: "ותאמר שהוא מקובל?" ותשובתו היא חדה וברורה: "אמר הקב"ה: הן, נשלמה פרים שפתינו". ואין חשוב לפני הקב"ה יותר מן ההודיה". ובמדרש תהלים (בבב) מזמור נו הוא מעמיד את שני הערכים זה לצד זה: "ותעמדה שתי התודות בבית האלהים (נחמיה יב מ) – תודת התפילה ותודת הקרבן". לכאורה, מה לנו מדרשים כאשר מקראות שלמות הם, החל מתפילת חנה, דרך תפילת שלמה בחנוכת המשכן ותפילות משה ורבים אחרים שיש והיו תפילות במקביל לעבודת הקרבנות. התפילה ודאי שלא נולדה בעקבות החורבן, רק התעצמה והתגבשה, כפי שראינו לעיל בניסוחה של תפילת שמונה עשרה, בהחרגתה מהדין "עבר זמנו בטל קרבנו" ובעיקר בעצם ההכרה בחשיבותה וגדולתה ש"אין היא מפסדת". אבל החידוש הגדול של מדרש זה הוא שבזמן שהמקדש קיים, מי שאין לו יכולת להביא ולוא את הקרבן הכי צנוע, יעמוד ויתפלל! אם לא נאמר שזה מדרש אלגורי שיסודו בתקופה שלאחר החורבן (ואולי בא לתאר את המקדש העתידי), יש כאן חידוש גדול בהלכות קרבנות בית המקדש. לא רק "פרים" נשלמה בשפתינו, אלא גם את הקרבנות הפשוטים ביותר. ובתפילה אין האדם זקוק לתיוכם של הכהנים. וגם ברעיון זה נראה שחנה היא המחודשת הגדולה בדברים שענתה לעלי הכהן הגדול.

¹² פשיטא שהאבות התפללו לעת מצוא, כך גם משה עוד לפני הקמת המשכן ופשיטא שר' יהושע בן לוי הכיר פסוקים אלה. אבל ר' יוסי בר' חנינא מבקש להוכיח שהיו אלה שלוש תפילות קבועות כפי שאנו נוהגים, ויש לעיין היטב בפסוקים שהביא איזו הוכחה יש בהן לקביעות בזמן. עד שנעייין, נביא חיזוק לשיטתו מהמדרש שהאבות גם קבעו מקומות שונים לתפילה – חיבור זמן ומקום. ראו על כך במדרש תהלים (שוחר טוב; בבב) מזמור פא: "משל למלך שהיה לו ג' אוהבים וביקש לבנות לו פלטין. הביא לראשון ואומר לו: מבקש אני לבנות פלטין, אמר ליה אותו אוהבו: זכור אני שהיה הר תחילה. קורא לאוהבו שני ואמר לו: מבקש אני לבנות לי פלטין, אמר לו: זכור אני שהיה מתחילה שדה. קורא לאוהבו שלישי ואמר: רוצה אני לבנות לי פלטין, אמר ליה: זכור אני שהיה מתחילה פלטין, אמר ליה חיין שאני בונה אותו פלטין וקורא אותו על שמך. כך אברהם ויצחק ויעקב היו אוהבים להקב"ה. אברהם קרא לבית המקדש: הר, שנאמר: בהר ה' יראה (בראשית כב יד). יצחק קראו שדה, שנאמר: ראה ריח בני כריח שדה (שם כז כז). יעקב קראו בית עד שלא נבנה, שנאמר: אין זה כי אם בית אלהים (שם כח יז). אמר ליה הקב"ה: חיין, אתה קראתו בית עד שלא נבנה, ואני קורא אותו על שמך, שנאמר: לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב (ישעיהו ב ג)."

¹³ מי מהאבות תיקן תפילת מוסף?
¹⁴ ובהסמכה הזו על הקרבנות, התווספה תפילת מוסף. וגם תפילת נעילה הנוהגת ביום כיפור ובזמן חז"ל גם בכל תענית ציבור, ובמעמדות, מקורה בבית המקדש (מסכת תענית פרק ד משנה א). כבר הארכנו לדון בגמרא זו ובשתי השיטות אם התפילות תוקנו כנגד האבות או כנגד הקרבנות, בדברינו [תפילות אבות תקנום](#) בפרשת וירא. כאן נביא רק את תורף הדברים. אפשר לגשר בין שתי השיטות ולהציע שבאמת יש לתפילות שורשים קדומים בתקופת האבות, אך סדר העבודה והקרבנות נתנו להם לא רק אסמכתא, אלא צביון ופרטי דינים כמו זמני התפילות, מעמדה של תפילת ערבית כרשות או חובה, תוספת תפילת מוסף ועוד. וכשחבר המקדש, חזר המצב לקדמותו, רק עם תוספת דינים והנהגות הנובעים מהקשר למקדש ומהרצון לשמר לו זכר. חיזוק להצעה זו קבלנו ממדרש תהלים (בבב) מזמור נה, בו מסתבר שגם לבעל ספר תהלים (נכון יותר לדרשן של ספר תהלים) יש מה לומר: "ערב ובוקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי (תהלים נה יח) – אמר ר' שמואל: מיכן שאדם צריך להתפלל שלוש תפילות ביום. ומי תקן אותם? אבות העולם תיקנום. אברהם תקן תפילת שחרית, שנאמר וישכם אברהם בבקר... יצחק תקן תפילת מנחה, שנאמר ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב... יעקב תקן תפילת ערבית, שנאמר ויפגע במקום... אמר דוד הואיל ואבות תקנום, אף אני – ערב ובוקר וצהרים אשיחה". ראו רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים שלכאורה פוסק כר' יהושע בן לוי, אך בהמשך מביא את מדרש תהלים זה. ואלה דבריו בפרק א הלכה ה-ו שם: "וכן תקנו שיהא מנין התפילות כמנין הקרבנות, שתי תפילות בכל יום כנגד שני תמידין וכל יום שיש

בראשית רבה סח – תפילות של רבי שמואל בר נחמן

אמר ר' יהושע בן לוי: אבות הראשונים התקינו שלש תפילות ... אמר ר' שמואל בר נחמן: כנגד ג' פעמים שהיום משתנה. בערבית צריך אדם לומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתוציאני מאפילה לאורה. בשחרית צריך לומר: מודה אני לפניך ה' אלהי שהוצאתני מאפילה לאורה. במנחה צריך אדם לומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שכשם שזכיתני לראות חמה בזריחתה כך תזכני לראותה בשקיעתה.¹⁵

שבת שלום
מחלקי המים

מים אחרונים 1: לקחת של מי תיקן שלוש תפילות שבכל יום, צריכים להוסיף את משה כפי שראינו בתנחומא פרשת כי תבא סימן א לעיל: "היום הזה ה' אלהיך מצוך לעשות את החוקים האלה ואת המשפטים ... צפה משה ברוח הקודש וראה שבת המקדש עתיד ליחרב והבכורים עתידין ליפסק, עמד והתקין לישראל שיהיו מתפללין שלושה פעמים בכל יום. לפי שחביב תפילה לפני הקב"ה מכל מעשים טובים ומכל הקרבנות". משה ניצב בתווך בין האבות ובין המשכן והקרבנות שהוא שציווה עליהם. והוא עצמו צופה ויודע שעתידים המשכן והמקדש להתמשכן ובחוקים ובמשפטים שעם ישראל מצטווה "היום הזה", הוא מתקין לעם את שלוש התפילות לדורי דורות.

מים אחרונים 2: וכל זה, מפי הנביא הושע דווקא, הוא שכעס כל כך על בני ישראל עד שקרא להם "לא עמי", והוא שהפך לנביא התשובה. וגם כאן כפי שנדרש בפסיקתא רבתי מד – שובה ישראל: "הוא הפה שאמר: כִּי כָפְרָה סֶרְרָה סֶרְרָה יִשְׂרָאֵל (הושע ד יד) - חזר וריפא ואמר: ונשלמה פרים שפתינו". ראו דברינו [הושע מורה התשובה](#) בשבת שובה.

קרבן מוסף תקנו בו תפילה שלישית כנגד קרבן מוסף. ותפילה שהיא כנגד תמיד של בוקר היא הנקראת תפילת השחר, ותפילה שכנגד תמיד של בין הערבים היא הנקראת תפילת מנחה ותפילה שכנגד המוספין היא נקראת תפילת המוספין. וכן התקינו שיהא אדם מתפלל תפילה אחת בלילה, שהרי איברי תמיד של בין הערבים מתעללין והולכין כל הלילה ... כענין שנאמר: ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי (תהלים נה יח). ואין תפילת ערבית חובה כתפילת שחרית ומנחה, ואע"פ כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפילת חובה".

¹⁵ ר' שמואל בן נחמן, איננו מוזכר במחלוקת לעיל בגמרא ברכות, אבל מספק את התשתית הרעיונית לשיטת ר' יוסי ברבי חנינא ואולי לפשרה בין שתי השיטות באשר למקור שלוש תפילות ביום. הוא גם מציע טקסט! מה אולי אמרו האבות בתפילות שתקנו, ומה יאמר כל אדם בתפילה הכי בסיסית וטבעית? תפילה הנובעת מהתבוננות האדם בסביבתו הטבעית, מהתחלפות היום והלילה, האור והחושך, הצינה והחמה ומשינוי מיקום המאורות ברקיע. בתפילותינו היום יש מרכיב גדול של התבוננות בהיסטוריה, אחורה וקדימה. מחד גיסא, געגועים לימי קדם כולל המקדש בו עוצבה עבודת ה' בקרבנות ותפילה; מאידך גיסא, ייחול ותקווה לעולם מתוקן לגאולה ושיבה לימים טובים יותר. רבי שמואל בן נחמן, מגדולי דרשני ארץ ישראל, מציע מרכיב נוסף אהיסטורי המושתת על התבוננות בסביבה הטבעית ובתנועת הזמן הגדולה. ברכת המאורות. כשאנו קמים בשחרית: "המאיר לארץ ולדרים עליה ברחמים ובטובו מחדש בכל יתר תמיד מעשה בראשית". וכשאנו מעריבים בערבית: "אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה פותח שערים ובתבונה משנה עתים ומחליף את הזמנים". וגם באמצע היום, לעצור בשטף העבודה, לצאת לרגע מבית המדרש או מסדנת המלאכה, להרים ראש לשמים ולהתבונן בשמש המסמלת במיקומה ברקיע שהנה כבר עברה מחצית היום – ומה עשינו בה; ומחצית היום עוד לפנינו – ומה נעשה בה. ומעל לכל הקריאה: "מה רבו מעשיך ה', כולם בחכמה עשית". תפילת ר' שמואל בן נחמן משקפת לא רק התפעמות, אלא גם יראה ודאגה הנובעים משעון הזמן הסביבתי שמפעיל את השעון הפנימי של האדם: שקיעה, זריחה, שקיעה וחזור חלילה. לא באותה אימה \ קללה של התוכחה בספר דברים: "בבוקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בוקר" (דברים כח סז), אבל לא במעט חשש ודאגה, לצד תקווה ותודה. שימו לב למשמעות הכפולה של השקיעה כזכות של השלמת היום שעבר, אך גם ככניסה לבלתי נודע של היום הבא. לפיכך, אם שכח בתפילת המנחה להודות שזכה להשלים את היום, פשיטא לן שיחזור ויחבר שתי שקיעות אלה לתפילה אחת. מדוע לא? בכך, יש השלמה יפה של מדרש אגדה זה עם הגמרא בברכות לעיל שפושטת להלכה שבתפילה שמהותה היא בקשת רחמים ("צלולתא רחמי היא") אין את הכלל של "עבר זמנו בטל קרבנו". יש כלל אחר: "תפילה לעולם אינה מפסדת". תוקפה של התפילה שלאחר החורבן אינה רק "זכר למקדש", אלא חוזרת לאותה תפילה שלא פסקה מעולם – תפילתו הטבעית והפשוטה של האדם מול העולם ומול בורא עולם. להגיד שהתפילה שלנו היא גם תשלום קרבן – כן. שפריחתה והתעצמותה בפסוקים ופיוטים לרוב היא "נשלמה פרים שפתינו" ומביעה געגועים למקדש – כן. אבל שורשיה ונשמתה קדומים בהרבה ונטיעתה היא באהלי אבות האומה, באברהם שקרא למקדש ה', ביצחק שקראו שדה, ביעקב שקראו בית (פסיקתא רבתי פיסקא לט), ובלב כל אדם מתבונן ומרגיש. ראו שוב הערה 8 לעיל והשאלה ששאלנו שם. התפילה גדולה מהקרבנות משתי סיבות גם יחד: כי היא קדמה להם מחד גיסא, ופרחה ועלתה לאחר הפסקתם מאידך גיסא.